

इंटरनेट - मराठी साहित्य आणि भाषेच्या प्रसाराचे साधन

प्रशांत दत्तात्रय पटवर्धन

बी.ए. , एम.ए.

सारांश - रशिया व अमेरिका यांच्यातील शीतयुद्धाच्या काळात शत्रूच्या हल्ल्यातून माहिती सुरक्षित राहावी या गरजेतून इंटरनेटची सुरुवात झाली. प्रामुख्याने अमेरिकन सैनिकांना एकमेकांशी संवाद साधता यावा म्हणून 1969 मध्ये उपलब्ध केलेले हे तंत्रज्ञान 1980 पर्यंत संपूर्ण अमेरिकेत पसरले. त्यानंतर सुमारे पंधरा वर्षांत हे तंत्रज्ञान उर्वरीत जगात पसरले आणि 1995 मध्ये भारतातही इंटरनेटचा वापर सुरु झाला.सुरुवातीला दोन संगणक उपभोक्त्यांना एकमेकांशी संवाद साधता यावा, एवढ्या मर्यादित उपयोगाच्या या तंत्रज्ञानाचा फायदा लोकांना सुरुवातीला समजला नव्हता. बदलत्या इंटरनेट तंत्रज्ञानामुळे हे वैविध्यपूर्ण उपयोग लक्षात आले आणि इंटरनेटचा मोठ्या प्रमाणावर वापर सुरु झाला.

प्रस्तावना-

सुरुवातीला कंपन्यांची माहिती देण्यासाठी तसेच कंपनीच्या उत्पादनाची जाहिरात करण्यासाठी, वैयक्तिक माहितीची देवाणघेवाण करण्यासाठी इंटरनेटचा उपयोग होऊ लागला. सुमारे अर्ध्या जगात इंग्रजीचा वापर असल्याने इंटरनेटची भाषाही इंग्रजीच होती. तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे प्रादेशिक भाषांतूनही संगणकावर व्यवहार करता येतात, हे मराठी लोकसमूहांच्या लक्षात आल्यावर मराठी अस्मिता असलेल्या व नसलेल्या लोकांनाही इंटरनेटचे आकर्षण वाढू लागून त्यांनी इंटरनेटचा पुरेपूर वापर करण्यास सुरुवात केली 1995 ते 2000या काळात प्रादेशिक भाषांमधून इंटरनेटरहित संगणकावर तसेच इंटरनेट असलेल्या संगणकावर मोठ्या प्रमाणात व्यवहार होऊ लागले आणि 2000नंतर मराठी संकेतस्थळांचा उगम झाला. मराठी लोक जगात सर्वत्र नोकरी-व्यवसायानिमित्त असल्याने त्यांच्या दृष्टीने मराठी संकेतस्थळे हा स्वतःच्या देशाशी जोडून घेण्याचा सर्वांगाने उत्तम पर्याय ठरला. www.manogat.com, www.marathimati.com, www.misalpv.com, www.maayboli.com ही व यासारखी अनेक संकेतस्थळे अत्यंत कमी कालावधीत लोकप्रिय झाली. साहित्य व भावनांच्या प्रकटीकरणासाठी प्रामुख्याने तयार केलेली ही संकेतस्थळे मराठी लोकांच्या अडचणी सोडविणे, व्यवसायाची जाहिरात करणे यासाठीही साह्यभूत ठरत होती. साहित्य, कला, मराठी संस्कृती यांना जोडण्याचे काम या संकेतस्थळांनी केल्याने संगणक साक्षर मराठी लोकांमध्ये ती प्रिय होत गेलीच आणि त्याचबरोबर त्यांच्या जगण्याचा अविभाज्य भाग बनून गेली. मराठी भाषेचे इंटरनेटवर अस्तित्व तयार करण्यात व त्याची

जोपासना करण्यात आणि पर्यायाने प्रसार करण्यात या संकेतस्थळांचा सर्वात मोठा वाटा आहे.

मराठीच्या संगणकीय वापराचे तंत्र

अक्षर म्हणजे कधीही क्षय न होणारी गोष्ट होय. भुर्जपत्रे, ताडपत्रे अशी प्रगती करीत करीत अक्षरे कागदावर लिहिली जाऊ लागली. 1866मध्ये ख्रिस्तोफर शोल्स ह्याने अमेरिकेत टाईपरायटरचा शोध लावला. साधारणपणे 1910 ते 1960पर्यंतचा काळ टाईपरायटर आणि त्याच्या कीबोर्डचा होता. 1960पर्यंत संगणकाची केवळ दैनंदिन कामकाज वेगवानपणे करून देणारा मदतनीस एवढीच भूमिका होती. कोणत्याही भाषेच्या लिपीमध्ये चिन्हे असतात. संदेश पाठविण्यासाठी अशा प्रकारच्या चिन्हांचा किंवा कोडचा शोध लागण्याचे श्रेय सॅम्युअल मोर्सचा चित्रकाराला जाते. संगणक रूजू लागल्यानंतर आस्की या पध्दतीने इंग्रजी अक्षरांचे प्रमाणीकरण झाले. 1985च्या सुमारास जपानच्या कांजी या भाषेतील मॅकिंटॉश हा संगणक बनविण्याची गरज भासली. तेव्हाच इंग्रजीव्यतिरिक्त इतर भाषांशी संगणकाचा संबंध येणार, हे स्पष्ट झाले. याच दशकात मराठी भाषेत श्रीलिपी, शिवाजी, सुबक, आकृती, कृतीदेव, देवयानी, इंडिका, आयटीआर, एपीएस असे निरनिराळे फॉन्ट वापरले जाऊ लागले. प्रादेशिक भाषांमध्येही लेखन करता येते, हे ज्ञात झाल्यावर पारंपरिक इंग्रजी कळफलक वापरून लेखन करण्याचे विविध मार्ग शोधले गेले. फोनेटिक, इन्स्क्रिप्ट, टाईपरायटर असे काही कीबोर्डचे प्रकार होते. त्यापैकी सर्वाधिक लोकप्रिय मार्ग फोनेटिक्स मार्ग होय. या मार्गात उच्चारानुसारी टायपिंग होते. जसा मराठी भाषेत उच्चार केला जातो तसे टंकन इंग्रजी कीबोर्डवर केल्यास मराठी अक्षरे फलकावर उमटू लागतात. सुरुवातीच्या कालखंडात याच मार्गाने मोठ्या प्रमाणात टायपिंग झाले. टंकन करण्यासाठी वापरकर्ता स्वतःला सुखद वाटेल, अशा कीबोर्डची निवड करतो आणि त्या कीबोर्डप्रमाणे इंग्रजी कीबोर्डवरील अक्षरे मराठी टंकनासाठी लक्षात ठेवून कार्यरत राहतो.

युनिकोड

श्रीलिपी, शिवाजी, सुबक, आकृती, कृतीदेव, देवयानी, इंडिका, आयटीआर, एपीएस या फॉन्ट्स संदर्भात काही तांत्रिक मर्यादा होत्या. एका मराठी व्यक्तीने एका संगणकावर विशिष्ट फॉन्टमध्ये केलेले लेखन दुसऱ्या संगणकावर दिसू शकण्याची खात्री नव्हती. पहिल्या संगणकावरील फॉन्ट दुसऱ्या संगणकावर उपलब्ध नसणे, हे त्यामागील कारण होते. उदाहरणार्थ, श्रीलिपीतील लेखन आकृतीत दिसणे कठीण होते. ह्या पार्श्वभूमीवर संवादाच्या समान व सर्वमान्य व्यासपीठाची निकड भासू लागली. याच गरजेतून 1991मध्ये ऍपल व झेरॉक्स या कंपन्या युनिकोड साठी एकत्र आल्या. युनिकोड कोन्सोर्शियम या कंपनीचे लघुरूप म्हणजे युनिकोड. युनिकोडच्या संस्थापकांनी अगदी पहिल्यापासून भारतीय भाषांना महत्त्व दिले. याबाबत संगणक तज्ज्ञ माधव शिरवळकर म्हणतात की, युनिकोड प्रमाणिकरणाची पहिली आवृत्ती ऑक्टोबर 1991 साली आली तेव्हा त्यात

चोवीस लिप्या होत्या आणि त्यांची एकूण 7128अक्षरे होती. ह्या चोवीस लिप्यांपैकी एक तृतीयांशापेक्षा अधिक म्हणजे नऊ लिप्या ह्या भारतीय होत्या. त्यातील एक देवनागरी होती.

युनिकोड व्यवस्थापनाने देवनागरी लिपीचा विचार अवश्य केला परंतु मराठी व हिंदी या दोन्ही भाषांची लिपी देवनागरीच असल्याने मराठी भाषेला तोटा झाला. मराठीसाठी स्वतंत्र विचार करण्याची गरज असताना लिपीसाम्यामुळे मराठीवर हिंदीचा प्रभाव राहिला.

युनिकोड पध्दतीत निराळ्या प्रकारचा कीबोर्ड वापरण्याची गरज असते. याचा अर्थ असा की, युनिकोड पध्दत स्वीकारली की कीबोर्डमध्ये अंतर्गत बदल होतात. विशिष्ट मराठी अक्षर उमटविणे गरजेचे असल्यास विशिष्ट इंग्रजी अक्षर ध्यानात ठेवून टंकीत करावे लागते. युनिकोड या संस्थेत आता जगातील प्रत्येक भाषा उत्तम त-हेने टंकीत करता यावी, यासाठी मोठ्या प्रमाणात कार्य सुरु आहे. मराठीतील सर्व अक्षरे, सर्व उच्चार हिंदीपासून पूर्ण वेगळे वाटतील व टंकीत करता येतील, यासाठी आता प्रयत्न सुरु झाले आहेत. हे प्रयत्न यशस्वी झाले की, मराठीला मराठी म्हणून ओळख मिळेल. युनिकोडचा प्रसार झाल्यानंतर इतर कीबोर्डची पध्दत हळुहळू लोप पावत आहे. वैयक्तिक लेखन तसेच वाचन या दोन्ही घटकांसाठी युनिकोडची उपयुक्तता इंटरनेट वापरणा-या मराठी समूहाच्या ध्यानात येत असून हे तंत्रज्ञान वेगाने लोकप्रिय होण्याची चिन्हे आहेत.

ई-व्यासपीठ

पारंपरिकरीत्या कागदावर साहित्य उपलब्ध करून दिले जात आहे. एकविसाव्या शतकात कागदाची जागा इंटरनेटने घेतलेली आहे. इंटरनेट हाच पाया ठेवून निरनिराळ्या तांत्रिक जागा बदलत्या तंत्रज्ञानाने तयार केल्या. अशा जागा ही नव्या शतकातील ई-व्यासपीठे होत. संकेतस्थळ, ब्लॉग व सोशल नेटवर्किंग साईट्स ही प्रमुख तीन ईव्यासपीठे आहेत.

इंटरनेट हे स्वतःच एक माध्यम आहे. या माध्यमावर ब्लॉग, स्वतंत्र साईट्स व सोशल नेटवर्किंग साईट्स ही मजकूर साठविण्याची तांत्रिक बेटे होत. मराठी साहित्याच्या प्रसाराच्या दृष्टीने ई-व्यासपीठे महत्त्वाची आहेत. याचा वापर सुरु झाला आहे

संकेतस्थळ -

संकेतस्थळे प्रामुख्याने इंग्रजी भाषेत व व्यावसायिक हेतूनीच सुरु झाली. व्यवसायाची माहिती देणारे स्थळ हाच प्रारंभी संकेतस्थळांचा हेतू होता. गेल्या काही वर्षांत संघटनेची किंवा कार्याची आणि क्वचित् व्यक्तीबद्दल माहिती देणारी अव्यावसायिक संकेतस्थळेही सुरु झाली. हेतू कोणताही असला तरी अशा संकेतस्थळांवर वैयक्तिक विचार व प्रतिसादांना स्थान नसते. संकेतस्थळ स्वतःबद्दल, साईट बनविणा-या

व्यक्तीबद्दल आणि साईटला समांतर असणा-या किंवा साईटच्या विचारांशी साधर्म्य असणा-या स्रोतांकडे निर्देश करते. खुद्द संकेतस्थळ ही कधीही साहित्याचा प्रकार म्हणून समोर येत नाही. विविध संकेतस्थळावर निवडक मराठी कविता, विनोदी लेखन, लेखक परिचय, मराठी जगातील चालू घडामोडी संस्कृती, संवाद, विवाह,वाढदिवस शुभेच्छा,नववर्ष शुभेच्छा, संक्रांतीसारख्या सणाच्या शुभेच्छा, मैत्री दिवस शुभेच्छा, मराठी शुध्दलेखन, नोकरी, रोजगार या विषयीची असंख्य माहिती उपलब्ध आहे. डब्लू डब्लू डब्लू गोनिदा डॉट कॉम, डब्लू डब्लू राजाशिवाजी डॉट कॉम, यासारखे परिपूर्ण माहिती देणारी संकेतस्थळे डब्लू डब्लू डब्लू डॉट कॉम मराठी वल्ड वर मराठी अथ पासून इतिपर्यंत माहिती उपलब्ध आहे डब्लू डब्लू डब्लू जे जे मराठी डॉट कॉम वर 5000 मराठी पुस्तकांची परीक्षणे उपलब्ध आहेत प्रकाशन जगातील डब्लू डब्लू डब्लू ई रसिक डॉट कॉम हे संकेतस्थळ मराठीच्या नव्या पुस्तकांची माहिती देते.

अनुदिनी (ब्लॉग)

कोणताही ब्लॉग वैयक्तिक पातळीवर चालविली जाणारे संकेतस्थळच असते. वैयक्तिक विचारांची मांडणी व त्यावरील प्रतिसादांना या ब्लॉगवर मोठे स्थान असते किंबहुना तोच मूलोद्देश असतो. ब्लॉग आता फॅशन नसून व्यक्त होण्याची गरज झालेली आहे. ज्याप्रमाणे कधीकाळी उगाचच उघडले जाणारे ई-मेल अकाऊंट आज गरज झालेली आहे, त्याचप्रमाणे ब्लॉगही गरज झालेली आहे. संपर्कासाठी ई-मेल आणि अभिव्यक्तीसाठी ब्लॉग किंवा संकेतस्थळ हे भविष्य आहे. 1990च्या दशकात ब्लॉग लिहिण्यास सुरुवात झाली. परदेशातील दोन विद्यार्थ्यांनी साध्या स्वरूपात ब्लॉग लिहिण्यास 1994मध्ये सुरुवात केली. या माध्यमाला 1997 मध्ये जॉन बर्गर यांनी वेब्लॉग हा शब्द प्रथम वापरला आणि पीटर मरहोल्झ यांनी त्याचे ब्लॉग हे लघुरूप केले. मराठीत ब्लॉगचे अनुदिनी असे नामकरण झाले आहे.

साध्या जगभरात 1.3कोटी ब्लॉगज असल्याचा अंदाज आहे (संदर्भ: technorati.com). भारतात सुमारे दहा लाखांपेक्षा अधिक ब्लॉगर्स असून, यात तरुणांची संख्या (15ते ४५ वर्ष) 60टक्क्यांहून अधिक आहे. (संदर्भ: MSN LIVE सर्व्हे). मराठी ब्लॉगज.नेट या जालस्थळाशी आजघडीला दोन हजार पाचशेहून अधिक ब्लॉगज जोडले गेले आहेत. या संकेतस्थळाव्यतिरिक्त अजून काही संकेतस्थळे अशी आहेत की जेथे मराठी ब्लॉग जोडले जाऊ शकतात. एका अर्थी या स्वयंघोषित नोंदणी संस्था आहेत. शासकीय पातळीवर अशा ब्लॉगजच्या नोंदणीची सोय झाल्याची माहिती नाही. त्यामुळे खासगी पातळीवर अशा नोंदी केल्या जात आहेत. दोन ते तीन खासगी संघटकांनी अशा प्रकारच्या नोंदी करून घेण्याचे प्रयत्न केल्याचे दिसून येते. ब्लॉग हेही साहित्याचा प्रकार म्हणून समोर येत नसून साहित्यनिर्मितीसाठी उपयुक्त माध्यम म्हणून समोर येत आहे.मराठीसह इतर भारतीय भाषांमधील ब्लॉगज www.blogadda.comया साईटशी जोडले गेले

आहेत.मराठी भाषेतील बहुसंख्य ब्लॉगज www.marathiblogs.net या साईटशी जोडले गेले आहेत.या ब्लॉगव्यतिरिक्त मोगरा फुलला या संकेतस्थळांवरही काही ब्लॉगज जोडले गेले आहेत.

ज्याप्रमाणे www.google.com, www.sadhanatrust.com ही संकेतस्थळची उदाहरणे होत. त्याचप्रमाणे www.marathimati.blogspot.com हे ब्लॉगचे उदाहरण आहे. ब्लॉग जरी संकेतस्थळ स्वरूपाचा असला, तरी संकेतस्थळ ही ब्लॉग असतेच असे नाही. उलट, ब्लॉग हा संकेतस्थळमधला एक घटक असू शकतो. ब्लॉग विनामूल्य तयार करता येतो. Blogger, WordPress, Typepad, Tripad आणि Squarespace अशी अनेक संकेतस्थळे ब्लॉग देतात. पैकी Blogger आणि WordPress या दोन साईटस् विनामोबदला तुम्हाला आपला ब्लॉग बनवण्याची सोय देतात.

मराठीची गळचेपी, मराठी भाषेची दुरवस्था हा महाराष्ट्र राज्य निर्मितीपासून चर्चेत असणारा विषय आहे. मराठी भाषेच्या संवर्धनासाठी, साहित्य निर्मिती आणि प्रसारासाठी भाषा संवर्धन महामंडळ, साहित्य परिषद, विश्वकोष मंडळ असे अनेक उपक्रम सुरू आहेत. आज अर्धा डझन मनोरंजन आणि तितक्याच वृत्तवाहिन्याही मराठीत आहेत. अनेक साप्ताहिक, मासिक, दैनिक, दिवाळी वार्षिक यांची रेलचेल आहे. पण त्यांच्या आवाक्याला मर्यादा आहेत. कुठल्याही भाषेचे संवर्धन त्या भाषेच्या लिहिण्यावर, बोलण्यावर, वाचण्यावर, ऐकण्यावर अशा सर्व बाजूंनी, सर्व विषयावर आणि महत्वाचे म्हणजे सर्वांकडून वापर होण्यावर अवलंबून असते आणि हेच काम ब्लॉगने निश्चितपणे केलेले आहे. एखादा मराठी ब्लॉग ज्याप्रमाणे चंद्रपूर जिल्ह्यातील व्यक्ती तयार करू शकते तसे भारताबाहेरची महाराष्ट्रावर प्रेम करणारी व्यक्ती करू शकते. धम्मचक्र प्रवर्तनाच्या दिवशी नागपूरमधल्या दीक्षा भूमीवरचा अनुभव ते अगदी कोपनहेगनमधल्या वातावरणविषयक परिषदेचा वृत्तान्त, शेअरबाजाराची मराठीत माहिती, औरंगाबाद जवळच्या अजिंठा लेण्यांविषयी सचित्र लेखन, विविध भाषांमधील लेखांचा अनुवाद, स्वतःचे स्वैर अनुभव, फोटो, कार्यक्रमांचं शूटींग अशी विषयवैविध्यता ब्लॉगद्वारे अनुभवता येते. मराठी भाषेत असे असंख्य ब्लॉग आहेत.

मराठी ब्लॉगविश्वात तरूणांची संख्या मोठी आहे. सकस विषयांवरच्या अभिव्यक्तीची उणीव तसेच ब्लॉग लिहिण्यातली अनियमितता, ह्या मुख्य अडचणी आहेत. ह्याशिवाय मराठीत लिहिण्याच्या अडचणी, इंटरनेटची सुविधा दर्जेदार नसणे (विशेषतः ग्रामीण भागात) या काही अस्सल अडचणीही आहेतच. चालू घडामोडी, पर्यटन, ज्योतिष, शास्त्र, संगीत, कला, तंत्रज्ञान यांना वाहिलेले उत्तम ब्लॉगही खूप आहेत. ब्लॉगलेखनाची ओढ मात्र खरी आहे. त्यामुळे मराठी भाषा सार्वत्रिक होण्याच्या दृष्टीने ब्लॉगिंगचे फायदे नक्की झालेले आहेत. सिध्दाराम पाटील या पत्रकाराच्या संशोधनानुसार, मराठीतील अधिकाधिक म्हणजे सुमारे 64 टक्के ब्लॉगज साहित्यावर आधारीत आहेत तर चालू घडामोडींवरील ब्लॉग केवळ चार टक्के आहेत. गंमत म्हणजे चालू घडामोडींवरील ब्लॉग वाचना-या विद्यार्थ्यांची टक्केवारी मात्र 67आहे. पाटील यांच्याच संशोधनानुसार, 31 ते 60 या वयोगटातील मराठीतील ब्लॉगर्सचे प्रमाण साठ टक्के आहे व 18 ते 30

या वयोगटातील मराठी ब्लॉगर्सचे प्रमाण चाळीस टक्के आहे. (संदर्भ आवश्यक <http://psiddharam.blogspot.in>) एक विशेषा नोंदविण्यासारखी बाब अशी की, आपल्या ब्लॉगला किती जणांनी भेट दिली म्हणजेच पर्यायाने आपला ब्लॉग किती जणांनी वाचला याची नोंद ब्लॉगवर दिसू शकते. ब्लॉगवर आकडा दाखविण्याची सोय उपलब्ध करून देणारी काही ऑनलाईन सॉफ्टवेअर्स आहेत.

काही उल्लेखनीय ब्लॉग असे:

संजयसोनवणी	(http://sanjaysonawani.blogspot.in)
गंगाधर मुटे	(http://gangadharmute.wordpress.com)
कथापौर्णिमा	(http://kathapournima.blogspot.in)
धोंडोपंत	(http://dhondopant.blogspot.in)
हरी नरके	(http://harinarke.blogspot.in)
मायमहाभारत	(http://mymahabharat.blogspot.in)

सोशल नेटवर्किंग साईट्स –

2005पासून सोशल नेटवर्किंग साईट्स जगभरात लोकप्रिय झाल्या युनिकोड हाच अशा संकेतस्थळांचा तांत्रिक पाया आहे. अशी संकेतस्थळे मुळात माध्यम म्हणून गणली जावीत का? याबाबत तज्ञात मतभेद आहेत. त्यांचे मूळचे स्वरूप लोकसंग्रह वाढविण्यासाठी होते; तथापि, कालांतराने व्यवसायवृद्धी व विचारप्रसारासाठीही त्याचा वापर होऊ लागला. मराठी भाषेतून लिहिता येत असल्याने त्या मराठी सुशिक्षितांच्या व लेखन करू इच्छिणा-यांच्या विश्वात प्रभावी ठरल्या. ऑर्कुट ही साईट सोशल नेटवर्किंगची सुरुवात मानली जाते. 2008पासून या साईटची एकाधिकारशाही फेसबुक या साईटने मोडून काढली व तिने मराठी संगणक साक्षरांच्या जगात महत्वाचे स्थान मिळविले. या साईटवरही पारंपरिक मराठी व्याकरणाचाच अवलंब केला जातो. या जालस्थळावर कोणतीही व्यक्ती स्वतःचे खाते उघडू शकते. मराठी व्यक्तींनी स्वतःच्या खात्याचा लोकसंग्रह वाढविण्यासाठी, व्यवसायवृद्धीसाठी व साहित्य प्रकाशनासाठी उपयोग केल्याचे मोठ्या प्रमाणात दिसून येत आहे. या संकेतस्थळावर स्वतःचा साहित्याविष्कार करता येतो तसेच इतरांच्या अस्तित्वाबद्दल तसेच आविष्काराबद्दल चर्चा करता येते. एकाचवेळी विस्तृत समूहाला कवेत घेणा-या या माध्यमामुळे मराठी समाजात किती प्रतिभावंत आहेत, हे जागतिक स्तरावर कळू शकल्याने एकमेकांच्या संपर्कात राहून मराठी भाषेसंबंधी चळवळ चालविण्याच्या दिशेने अनेक पावले पडली. तांत्रिकदृष्ट्या सोशल नेटवर्किंग हे माध्यम अशा संकेतस्थळापेक्षा व्यापक पैस उपलब्ध करून देत असल्याने मराठी लेखनासाठी ते अधिक वापरात आहे.

प्रमुख साईटस् अशा:

- 1 ऑर्कुट (www.orkut.com)
- 2 फेसबुक (www.facebook.com)
- 3 लिंक्डइन (www.linkedin.com)
- 4 लई भारी (www.laibhaari.com)
- 5 ट्विटर (www.twitter.com)
- 6 पीइंटरेस्ट(www.pinterest.com)
- 7 मायस्पेस् (www.myspace.com)
- 8 गूगलप्लस (www.googleplus.com)
- 9 डेव्हियांत आर्ट (www.deviantart.com)
- 10 लाईव्ह जर्नल (www.livejournal.com)
- 11 टॅग्ड (www.tagged.com)
- 12 कॅफेमॉम (www.cafemom.com)
- 13 नींग (www.ning.com)
- 14 मीटअप (www.meetup.com)
- 15 मायलाईफ (www.mylife.com)
- 16 मल्टिप्लाय (www.multiply.com)

प्रशांत दत्तात्रय पटवर्धन,
पटवर्धन लोटे,ता.खेड,जि.रत्नांगिरी,
भ्रमणध्वनी 9422052132
prashantpatwardhan70@gmail.com

प्रशांत दत्तात्रय पटवर्धन
बी.ए. , एम.ए.